

E. Ханкей

M.O. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан.

E-mail: yermek.khankey@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8879-8461

«АСПАНДАҒЫ САЯХАТ» ЕРТЕГІ-ХИКАЯТЫНЫҢ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада балалар әдебиетіндегі образдар жүйесі туралы қысқаша шолу жасалады. Жазушы Бекен Ыбрайымның «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаятының оқиғалық желісі мен мазмұндық құрылымы талданады. Ертегі-хикаят деп аталатын жанрлық атаудың теориялық заңдылықтарын анықтай отырып, балалардың жас ерекшелігіндегі орны сараланады. Мұнда жасөспірім, бастауыш сыныптар мен жеткіншектердің қай сатысына дейін ертегі-хикаят ғылыми тұрғыдан сай келеді? Сәйкесінше, тәжірибе жүзінде олардың ойлау ерекшеліктеріне тигізетін әдеби, мәдени, рухани аясы қаншалықты? Классикалық балалар әдебиетінің өзіндік талаптарына сай осы мәселелер жан-жақты қарастырылады. Балалар жазушысы Б.Ыбрайымның аталған ертегі-хикаятының тақырыбы мен тілдік құрылымы, ондағы оқиғалық кеңістіктер мазмұндама түрінде нақты мәтіндік мысалдармен талданып, ғылыми пікірлермен дәйектеледі. Шығармадағы кейіпкерлердің шынайылығы және өзара оқиғалық желідегі қарым-қатынастары балалардың (оқушының) өй-өрісін, танымдық жүйесін қалыптастырып дамытуға тигізген жетістіктері мен кемшіліктері талқыланады. Сондай-ақ, Бекен Ыбрайымның қазіргі балалар әдебиетіндегі көркемдік-дүниетанымдық ізденістері сараланып, ұлттық құндылықтар аясындағы сапалық ерешеліктері талданады. Жанрлық бағыттағы жаңалықтары мен жазушылық шеберлігі зерделенеді. Бұл ертегі-хикаяттың сюжеті фольклорлық шығармалардан тамыр тартатыны салыстырмалы әдіс-тәсілдері арқылы анықталады. Және де балалар әдебиетінің табиғаты ертегі жанры мен фантастикалық элементтердің тоғысуынан туындайтын әдеби сала екені сараланады.

Алғыс: Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP14871946 гранты).

Кілт сөздер: әдебиет, балалар әдебиеті, проза, теория, практика.

Y. Khankey

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: yermek.khankey@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8879-8461

The system of images of the fairytale-story «Journey through the sky»

Abstract. The article gives a brief overview of the system of images in children's literature. The article analyzes the storyline and the content structure of the fairytale-story of the writer Beken Ibraim «Journey through the sky». Determining the theoretical regularities of the genre name, called a fairytale-story, differentiates the place of children in their age characteristics. To what stage of preschool, primary school and adolescence is a fairytale-story scientifically appropriate here? Accordingly, how much in practice does their literary, cultural, spiritual background affect the peculiarities of thinking? In accordance with the original requirements of classical children's literature, these issues are considered comprehensively. The theme and language structure of this fairytale-story of the children's writer B. Ibraim, the event spaces in it are analyzed in the form of

presentation with specific textual examples, supported by scientific comments. The work discusses the realities of the characters and their relationships in the storyline, achievements and shortcomings in the formation and development of the cognitive system of children (student). The artistic and ideological searches of Beken Ibraim in modern children's literature will also be analyzed and qualitative features within the framework of national values will be promoted. Novelty of genre orientation and writing skills are studied. The plot of this fairy tale story is rooted in folklore works. At the same time, it is emphasized that the nature of children's literature is a literary sphere resulting from the interweaving of the fairy – tale genre and fantastic elements.

Acknowledgments: The research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant AP14871946).

Keywords: literature, children's literature, prose, theory, practice.

Е. Ханкей

*Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан.*

E-mail: yermek.khankey@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8879-8461

Система образов сказки-повести «Путешествие по небу»

Аннотация. В статье дается краткий обзор системы образов в детской литературе. Анализируется сюжетная линия и содержательная структура сказки-повести писателя Бекена Ибраима «Путешествие в небе». Определяя теоретические закономерности жанрового наименования, называемого сказкой-повестью, дифференцируется место детей в их возрастных особенностях. До какой стадии дошкольного, младшего школьного и подросткового возраста здесь научно уместна сказка-повесть? Соответственно, насколько на практике их литературный, культурный, духовный фон влияет на особенности мышления? В соответствии с оригинальными требованиями классической детской литературы эти вопросы рассматриваются всесторонне. Тематика и языковая структура данной сказки-повести детского писателя Б. Ибраима, событийные пространства в ней анализируются в форме изложения конкретными текстовыми примерами, подкрепляются научными комментариями. В произведении обсуждаются реалии персонажей и их взаимоотношения в сюжетной линии, достижения и недостатки в формировании и развитии познавательной системы детей (учащегося). Также будут проанализированы художественно-мировоззренческие поиски Бекена Ибраима в современной детской литературе и промониторить качественные особенности в рамках национальных ценностей. Изучаются новинки жанровой направленности и писательское мастерство. Сюжет этой сказки-повести уходит корнями в фольклорные произведения. При этом подчеркивается, что природа детской литературы – это литературная сфера, вытекающая из переплетения сказочного жанра и фантастических элементов.

Благодарность: Исследование было профинансировано Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант AP14871946).

Ключевые слова: литература, детская литература, проза, теория, практика.

1. Кіріспе

Көркем әдебиеттің бір саласы ретінде балалар әдебиетінің әлі де негізгі шарттары анықталған жоқ. Әдебиет үш үлкен жанрлық топқа бөлінетін болса (Әдебиеттану. Терминдер сөздігі, 1998: 145), балалар әдебиеті осы үш жанрда жазылады. Ертегілік, фантастикалық элементтері мол эпостық жанр, өлеңмен жазылатын балалар поэзиясы және дарамалық шығармалар (бұған белгілі бір балалар шығармасы негізінде қойылатын қуыршақ театры мен мультфильмдер) оның өз алдына әдеби жеке сала екенін көрсетеді деген тұжырымдар бар. Бірақ, түбегейлі жоғарғы сападағы көркем әдебиет емес, бұқаралық әдебиет деп, балалар әдебиетін классикалық әдебиет

қатарына қоймайтын тұжырымдар кездеседі. Қалай болғанда да балалар әдебиетін әдебиеттің оңай және күрделі саласы деп есептейтін бір-біріне қарама-қарсы қайшылықты пікірлердің де бар екені белгілі.

Балаларға арнап жазу өте күрделі және үлкен шеберлікті талап етеді дейтін ойлардың растылығын уақыт дәлелдеген. Балалар туралы балалар емес ересек адамдар (автор) жазады. Демек, ондағы оқиғалық желі, образдар жүйесі және баяндау мәнері балалардың жас ерекшелігіне сай болуы шарт. Оның кемелденген классикалық әдебиеттен өзгеше деген пікірлердің осы бағытта дұрыс екенін ескермеуге болмайды. Күрделі сюжет, күрделі кейіпкерлер, күрделі сөйлемдер балалар әдебиетінің мазмұны мен құрылымдық жүйесіне сай емес. Ұғымға ауыр келетін жекелеген сөздер мен сөйлемдер мейлінше көп қолданылмағаны жөн. Мұнда тарихи және көнерген сөздер мен эпитеттердің, образды сөйлемдердің аз болмағын айтып отырмыз. Рас, балалар әдебиетінің саты-сатысында бұл мәселелер ескерілуі тиіс. Мектепке дейінгі балаларға арналған әңгімелер мен мектеп жасындағы оқушылардың арасында айырмашылық бар. Ал орта және жоғарғы сыныптағы балаларға тіл байлығын молайту үшін әдеби нормаға түскен классикалық әдебиет белгілерін: тілін, сюжетін, образдар жүйесін т.т. мейлінше кең пайдалануға мүмкіндік бар.

Міне, осы сияқты мәселелерге байланысты жазушы Б.Ыбырайымның «Аспандағы саяхат» атты ертегі-хикаятының образдар жүйесін қарастырамыз.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

Соңғы жылдарда балалар әдебиетіне мемлекеттік бағдарламалар аясында қолдау көрсетіліп, қазіргі қазақ балалар әдебиеті мен балалар жазушысын қалыптастыруға назар аударылғанын білеміз. Бұған қоса жекелеген адамдар мен мәдени ұйымдар тарапынан ұйымдастырылған балалар әдебиетін дамытуға жасалған әдеби бәйгелер де өз нәтижесін берді. Қазіргі әдебиеттану ғылымы да осы бағытта жүлде алып, сапалы әдебиет белгісі бар деген шығармаларға ғылыми сараптамалар жасалып жатыр. Халықаралық Алаш сыйлығының лауреаты Бекен Ыбырайымның «Аспандағы саяхат» атты ертегі-хикаяты «Алтын қалам 2018» конкурсының балаларға арналған «Дарабоз» номинациясы бойынша бас жүлдеге ие болған. «Ойлау, қиялдау қабілетін арттыруға ықпал ететін оқиғалар балдырғандарға қызықты екені анық» (Ыбырайым, 2019: 2) деп аңдатпа берілген ертегі-хикаяттың образдар жүйесін талдауда М.Жұмабаев, М.Әуезов, Ш.Ахметов, С.Қасқабасов, Н.Худайбергенов және басқа да ғалымдар мен ғылыми еңбектер басшылыққа алынды. Б.Ыбырайымның «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаятындағы образдар жүйесін талдап, тұжырым жасау үшін салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-мәдени, құрылымдық және көркемдік әдіс-тәсілдер қолданылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Қазіргі қазақ балалар әдебиетіне қосылған Б.Ыбырайымның «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаяты жанрын өзі айтып тұр. Ертегі мен хикаят әдебиеттің жеке-жеке жанры екенін академик С.Қасқабасов жан-жақты зерттеген. Фольклорист-ғалым «Қазақтың халық прозасы» еңбегінде ертегі-хикаят деген жанрдың бар екені туралы мәлімет келтірмейді. Бірақ, әпсана-хикаятты аңыздық прозаның бір кездегі бөлінбеген қосарланған жанры болатын дейді (Қасқабасов, 1984: 260). Демек, ертегі-

хикаят жанрында жазылған «Аспандағы саяхат» балалардың жас ерекшелігіне сай келеді. Ондағы мекендік сипаттар мен утопиялық тақырыптар қиял мен кереметтерге толы. Балалардың таңғажайып әлемге саяхаты ертегі-хикаяттағы образдар жүйесіне тікелей тәуелді. Балалар олармен бірге ойша аспанға саяхаттап келеді. Біз шығарма жасөспірім, жеткіншек және де бастауыш сыныптар сатысындағы оқырманға өзінің рухани ықпалын жасайды деп төмендегі мысалдармен дәлелдеуге тырыстық.

2.2 Материалға сипаттама

Ертегі-хикаяттың образдар жүйесі негізінен хайуанаттар. Оқиғалық кеңістік: жер мен аспан. Бұл әрі ертегілік әрі фантастикалық элементтерді бойына жинақтаған балаларға арналған әңгіме дейміз. Себебі, классикалық әңгіменің көркемдік уақыты мен кеңістігі бар. Екі бөлімнен тұратын ертегі-хикаяттың «Ауылда» деп аталатын бөлігінде реалистік әңгімеге жақындаса, «Аспанда» аталатын бөлігінде фантастикалық оқиғаларға толы болып келеді. Бұл әңгімеде хайуанаттар мен құстар, табиғат құбылыстары өзара «адами» байланысқа түседі, нақтырақ айтқанда, қиял-ғажайып ертегілердің негізгі көркемдік белгілері бар. Жалпы, балалар әдебиеті аралас жанрда көбірек жазылады дейміз, әсіресе, ертегілер. Осы тұрғыдан келгенде, «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаяты балалар әдебиетінің табиғатына сай шыққан.

Балалар ойыншықтармен ойнап өседі. Есейе келе ол ойыншықтардың тіршілік иесі екенін байқай бастайды. Аттар мен күшіктер, лақтар мен бұзауларды көздерімен көреді. Табиғатпен де танысады. Бала қиялы олармен түрлі жағдайда қарым-қатынасқа түседі. Есейе келе сол тіршілік иесінің өзі сияқты ойлап, небір кереметтерді жасайтынын көріп таңданады, дәлірек айтсақ, олар туралы жазылған әңгімелерді оқиды. Қызықты шығармаларды оқу арқылы өзінше ой қалыптастырады. Бұл – балаларға арналған әңгімелер, балалар әдебиеті болады. Олардың жанры түрліше болуы мүмкін, бірақ балаларға арналуы тиіс. Ал оның қалыптасқан шарттары бар.

Осы реттен келгенде, «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаяты балаларға өзінің тақырыбымен қызықтырады. Тек балалар ғана емес, ересектердің де беймәлім кеңістіктерде өтетін таңғажайып оқиғаларды білуге, оқуға құштар. Осыдан келіп кемелденген фантастикалық әдебиет жазылғандай. Ал оның бастауы балалар әдебиетінде жатуы әбден мүмкін. Өйткені, адам баласы есею дәуірлерін бастан өткергені бәрімізге мәлім. Ертедегі адамзаттың «сәби» шағы фольклорлық мұраларда жатыр. Кейінгі ғылым мен техниканы меңгерген кезеңінде де көркем әдебиеттің түрлі жанрлары жазылып жатқаны кез келген адамның өсу жолы бар және соған сай сәбилік, жасөспірім, жеткіншек және ересек сияқты эволюциялық дамуды басынан кешіреді. Әдебиеттің аясында адамзаттың бәрі де оқушы, демек бала деген сөз. Бала да, ересек адам да бірдеңені білсем деп оқиды. Бұл әдебиеттің танымдық-тәрбиелік бағыты. «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаяты негізінен осы мақсатта жазылған деп санаймыз. Жазушы балалардың ой-өрісіне, қоршаған ортаны тануына, ненің жақсы, ненің жаман екенін түсінуге Таймас деген күшіктің өсу кезеңіндегі қызықты жағдайларды алып, айтып берген. Оның айналасына торғайлар, лақтар, бұзаулар, тауықтар мен Ардагер деген жасөспірім баланы топтастырған. Бұл әңгіме шамамен мектепке дейінгі және бастауыш, орта сыныптың балаларына арналған деп есептеуге болады.

Ертегі-хикаяттың «Ауылда» бөлімінің қысқаша мазмұндамасы. Таймас аңқау. Баладай ойынпаз. Өз көлеңкесін тартып көріп, құйрығын қуалап жүрген күлкілі күшік. Осылайша өсіп келе жатқан күшік өзіне «Алғашқы сұрақ» қояды. Ол адамдармен амандасқысы келеді, «әуілдеп» үріп, «амандасып» жүрген күшікке ешкім сәлем бергісі жоқ. Сонда ойға қалады: «неге?» деген. Міне, осы сұрақ оны айналасымен танысуға, достар табуға себепкер болады. Таймас торғайларға қарап, аспанға ұшуды қиялдайды. Байқап та көреді. Нәтижесінде, жерге топ ете түсті. Бұған ұялып та қалады. Ол торғайларша дән шоқып көргісі келеді. Бұдан да сәтсіздікке ұшырайды. Ақыры, торғайларға күлкі болады. Өмір сабағы күшік үшін осылай басталады. Осындай жағдайлар Таймастың лақтармен, бұзаулармен танысуы кезінде де болады. Ол ойнағысы келеді. Ойын оны айналасымен таныстырады, кейбір нәрселердің сырын ұқтырады. Орман-тоғай, шөптердің иісі Таймасты жатырқамайды, бауырын төсеп қанша аунаса да жапырылып жатыр. Айналасы жұпар шашқан шөптерге толы. Бірақ, үнсіз. Осы үнсіздіктің ішінде оның тыныштығын бұзып, өзі сияқты тағы біреулер жүр. Күшіктің көзіне «Қызыл жұмбақ» түсті. Онымен әдеттегідей «амандасқан» Таймастан шошып кеткен қызыл жұмбақ – тауық екен. Тауықпен де танысады. Оған күшік сырын айтады. Ойнайтын ешкім жоқ деп. Тауық та тыңдап алады, бірақ ол да ойнамайды. Қарны ашып тұрғандықтан, әуелі тойып алмақ, сосын ойнаймыз деп уәде береді. Осылайша ойға қалып келе жатқан күшікке төбет кездеседі. Күшік оған да өзінің торғайларша шикылдай алмайтынын, лақтар мен бұзауларға ұқсап маңырап, мөңіреп, сүзісе алмайтынын мұңға батып, баяндап береді. Сонда төбет қарқ-қарқ күліп тұрып, күшікке: «Олар сен сияқты әуілдеп үре алмайды. Жіліктің майлы басын кеміре алмайды» деп жауап береді. Ең бастысы: «Сен нағыз – Күшіксің!» деп мақтайды. Міне, осыдан кейін өзін мазалаған сұрақтарына жауап табылғанына қуанған күшік жердегі сапарын одан ары жалғастырады. Таймас балабақшадан келе жатқан Ардагермен танысады. Оған төбетке айтқан әңгімесін қайталап, айтып береді. Сөйтсе, Ардагер «әуп, әуп!» дей алады екен. Осыған қуанған күшік оған сенің қолыңнан бәрі келеді екен, ендеше менімен ойнайсың ба дейді. Бұған Ардагер қуана келіседі. Сөйтіп, Ардагер мен Таймастың достығы басталады. Талай-талай қиял-ғажайып оқиғалар болады. Асыр салып ойнап жүрген екі достың дауыстарынан ұйықтап жатқан Ай оянып кетеді. Аяғы жоқ, қолы жоқ Аймен ойнауды қызық көрген Ардагер мен күшікті ол өзіне келуге шақырады. Ай жұлдыздар мен бұлттарға екеуін алып келіндер дейді. Жерге сапарға баратынына қуанған жұлдыздар өздеріне көмекке желді шақырады. Ысқырып көмекке келген жел бұлтты айдап, Ардагер мен Таймасқа келеді. Олар бұлтқа отырып, Айға барғалы жатқанда, өздерінің жас достары жиналып кеп, біз де барамыз деп өтініштерін айтады. Сөйтіп, лақтар мен бұзаулар және шұбар тауықты алып Ардагер мен Таймас аспанға саяхатқа аттанады.

Күшік пен Ардагер жұлдыз және бұлттың, желдің көмегімен аспанға саяхатқа аттанады. «Аспанда» бөлімінде күн, бұлт, жұлдыздармен, бұршақпен танысады. Бұлардың арасында танысу, достасу, бір-біріне көмектесу сияқты көптеген оқиғалар өтіп, ертегі-хикаяттағы образдар жүйесі бір мақсатқа жұмылдырылған. Өздеріне сай балалық тілдермен түсінісіп (диалог), өздеріне шақ ақылдарымен аспандағы кейбір жаман, жат нәрселерге қарсы тұрған кейіпкерлердің әрекеттеріне оқырман

сенімсіздік жасай алмайды (қасқырдан құлынды, қорқаудан қойшы баланы, жыланнан балапандарды, шөлден пілдің баласын құтқарулары). Себебі, автор балалар әлемін балаларға үлгілік, тәрбиелік, бірлік деген қағидаттардың аясында әңгімелеп отыр. Мұнда ұзын сөйлем, ұзақ баяндаулар жоқ. Ертегі-хикаяттың финалы жас достардың қуанышымен аяқталады. Жерге оралған Ардагер мен Таймасты аспанға бұлтқа отырып саяхат жасаған кереметтерімен құттықтап торғайлар, сиырлар, иттер, тіптен ағаштар мен жапырақтарға дейін жиналып күтіп алды. Олардың саяхаттарына ата-аналар қуанды. Үлкендердің өзін таң қалдырған Ардагер мен Таймастың жақсылық жасауға талпынған алғашқы қадамдары сәтті аяқталады. Міне, осы жеңіс ертегі-хикаяттың негізгі тағылымы. Өйткені, балаларға арналған әңгімелерде және балалардың өмірге қанат қаққан сапарларында сәтсіздік болмауға тиіс. Балалар әдебиеті – бұл гуманистік мұратты ұстанады. Оның классикалық әдебиеттен басты ерекшелігі де осында. Онда трагедияға жол берілмейді. Оптимистік сарын басты мәселе. Сонымен қатар, балалар әдебиетінің тағы бір белгісі, міндетті түрдегі қосалқы көркемдеуіш құралы – оқиғаларды бейнелейтін суреттері. Образдар жүйесі мен оқиғаларды жас оқушылардың көз алдына келтіретін картиналар – бұл балалар әдебиеті болып саналады. «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаяты сөзі мен суреті өзара теңесіп түскен кітап деуге болады. Ойымызды нақтылау үшін «3-4 жастағы балаларға арналған кітап кіл сурет қана болуы керек... Ал 5 пен 7 жасар балдырғандар үшін жазылатын әдебиетке мынадай талаптар қойылған: «Бұл жастағы бала да нәрсенің сыртқы пішініне көп әуесірек болады. Сондықтан суреттің әсері мықты болады. Кітап суретті болуы керек. Суретпен бірге сөз болса, қысқа және дауыстап оқылатын болсын. Бұл жаста баланың тілі байитын кезі. Тіл байлығының қоры осы жаста жиналады. Екі-үш адам болып сөйлейтін әңгімелер болғаны артығырақ» (Ахметов, 1976: 14) деп тарихи құжаттан дәйек алған маман пікіріне сілтеме жасадық.

3. Талқылау

Жалпы, балалар әдебиетінің негізгі екі үлкен белгісі бар. Біріншісі – тұрмыстық белгі, екіншісі – ғылыми белгі. Бұлардың өзі іштей мазмұндық жағынан түрлі жікке бөлініп кетеді. Сондықтан да балалар әдебиеті аралас жанр болып келеді дейміз. Танымдық, ғылыми, ертегілік, фантастикалық т.т. Ал стильдік тұрғыдан көркем әдебиет тілі, яғни көркемдік стиль. Жанрлық жүйеге сай балалар әдебиеті оқушыларының жас ерекшелігіне байланысты да бөлінісі пайда болады. Олардың өзі төрт түрге бөлінеді. 1 Мектепке дейінгі балалар әдебиеті. 2 Бастауыш сыныптағы балалар әдебиеті. 3 Орта сыныптағы балалар әдебиеті. 4 Жоғарғы сыныптағы балалар әдебиеті. Демек, әр жастағы балалардың жас ерекшелігіне байланысты балалар әдебиетінің сюжеті мен оқиғалар желісі және образдар жүйесі бір-бірінен өзгеше болады деп саналады. Сәйкесінші, авторлық баяндау ракурсы мен тілдік қолданыстар да қарапайым стильден күрделілікке қарай дами түседі деген сөз. Айталық, жасөспірім мен жеткіншек жастағы балалардың әңгімелері мазмұндық тұрғыдан жетіле түсуі мүмкін. Балалар әдебиетіндегі үш мазмұн осыған сәйкес қалыптасқан. Атап айтсақ, ғылыми-танымдық бағыттағы балалар әдебиеті жоғарғы сыныптағы оқушыларға арналған. Этикалық әдебиет – барлық балаларға құндылықтар жүйесін түсіндіреді, сондықтан онда әмбебаптық бар. Ал қызғылықты, ойын-сауықтық мазмұндағы балалар әдебиеті бұл да қатаң шектеулерге жатпайды. Мәселеле, балалар әдебиетінің

мазмұны мен идеясына ұлттық құндылықтар жүйесі ерекше ықпал етуге тиістілігін баса айтуымыз керек. Ұлттық тәрбие құралдарының қолданылуы және де халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты туған тілдік қолданыстар мен сөздердің мейлінше мол болғаны дұрыс. Этнографиялық мәліметтерді, этика-эстетикалық тәрбиелерді беретін көркемдік деталдар мен кейіпкерлер жүйесі балалар әдебиетінің басты ұстанымы болып табылады. Мысалы, киіз үй, оны ішіндегі жиһаздардың атаулары, көшпелі өмір салты, төрт түлік мал мен оның төлдері туралы түсінікті, қызғылықты тілмен мәдени мұраны бала бойына сіңіру. Тарихи жадысын қалыптастыру және оны үздіксіз дамытып отыру. Кейіпкерлердің реалды өмірі мен қоршаған ортасын түрлі қиял-ғажайып оқиғалар мен кеңістіктерге араластыра отырып, фантазиясын қалыптастыру. Фантазия – бұл ғылыми ойлаудың баспалдағы. Балалар әдебиеті ертегілік әлемнің жалғасы. Осыған байланысты балалар жазушысы Бекен Ыбырайымның «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаятын қарастырғанда, жоғарыда аталған негізгі шарттар мен көркемдік талаптардың біршама бар екенін бағамдадық.

Бұл ертегі-хикаяттың оқиға желісі үшінші жақта баяндалады. Күшік Таймас «тымпындап, аулаға шыққан» соң өрбіген оқиғаларға байланысты бала танымына сай көркем тіл басты орынға шыққанын байқауға болады. Бұл жерде жай сөйлемнен гөрі образды сөздер мен сөйлемдер көп қолданылған. Бірер мысал, «Көлбендеп ілесіп жүрген өз көлеңкесін тырнағымен тартып көрді. Бірақ, көлеңке *шәнип* жатқан қалпынан өзгермеді», «Таймас *иіс аулап*, үнсіз шоқиып отырды», «Ақша бұлттың үстінде Ай *бұйығып*, домаланған қалпы ұйықтап жатыр еді», «*Маңғазы* мен мазасызы, жарқылдағы мен *томсырайғаны* аралас жұлдыздар аспанға эзер сиып тұрғандай», «Жел тыпырлап, *ойқастап* кетті. Жалы *шудаланып*, бұлттарды жұлқына алға тартты», «*Төңкеріліп жатқан бұлттар* қырқылған қойдың жүні сияқты жұп-жұмсақ», «Біресе *оттайды*, біресе бір-бірімен сүзиседі», «Сендер сияқты *оттай* аламын, – Таймас амал тапқанына қуанды» (Ыбырайым, 2019) т.б.

«Баланың тілі байитын кезі. Тіл байлығының қоры осы жаста жасалады» деген жоғарыдағы тұжырымдарды басшылыққа алып қарағанда, жазушының тілдік қолданысын құптау керекпіз. Бірақ, жеткіншектердің ойлау жүйесіне ауырлау келетін образды сөздер аз болғаны жөн (*курсивпен көрсетілген сөздер*). Балалар әуелі баяндалып жатқан оқиғаларды кедергісіз түсіну керек. Іркілістер жасайтын жекелеген сөздер түсінік беруді талап етеді. Баланың сөздік қорын байытамыз деп оңды-солды көркемдегіш құралдарды пайдалану сәтті бола бермейді. Соның ішінде, балалардың түсінігіне ауыр келетін қосмағыналы сөздерді қолдану қалай болады. Мысалы, «Асандағы саяхатта» лақтар «оттайды», Таймас та «оттай аламын» дейді. Рас, хайуанаттар туралы ертегілерде «Тасты таудың басында ешкі оттап жүр еді» (Бабалар сөзі, 2011: 283) деп қолданады, алайда оны өте көркем әрі көнерген сөздер қатарына жатқызуымыз керек. Фольклордың табиғаты мен қазіргі балалар әдебиеті уақыты мен кеңістігі жағынан әр басқа. Баламасы бар, түсінікті, әдеби нормаға түскен сөздер болуға тиіс, соны қолданған жөн деп санаймыз, бұлай дегенде аталған сөзді қолданыстан шығарып таста деген ойдан аулақпыз (мысалы, жайылып жүр т.б.). Ондай құқық ешкімге берілмейді. Бұл сөз балалар әдебиеті емес классикалық прозада жиі қолданылады. Осы тұрғыдан алып қарасақ деген жеке пікір.

Жалпы, балаларға арнап жазуды ерте бастағанмен, балалар әдебиетіне соңғы жылдары түбегейлі қалам тартқан Б.Ыбырайым осы саладағы бірнеше сыйлықтардың жеңімпазы болды. Шағын жанрдан, романға дейін дейін жетті. Біз авторды өсу, қалыптасу жолында деп айтуға дәтіміз бармайды, жетпісте жеңімпаз болған жазушыны балалар психологиясына осы жасында үнілгені таң қалдырады. Ойлап қарасақ, балалар әлеміне зау биіктен сүңгіп кету оңай болмауға тиіс.

4. Нәтижелер

Қазақ әдебиетінің тарихы қазақ халқы сияқты бірнеше формацияны басынан өткерді. Кейбірі ерте, кейбірі кеш келді, ал оның белгілері көркем әдебиетте (қазақ) таңбаланып қалды. Мәселеде көркемдік сапасын айтып отырмыз, санын емес. Кешегі кеңестік кезеңде балалар әдебиетіне арналған пленумдар болып тұрған. Қатысып отырған, баяндама жасап, жарыссөздерге шыққан ұлт жазушылары әдебиеттің осы саласы туралы өз ойларын ортаға салған. Мысалы, М.О. Әуезов 40-жылдары балаларға (әдебиеті) арнап ештеңе жазбағанын, бірақ жазғысы келетінін «Будем писать для детей» деген мақаласында айтады. Онда: «Внутренне я никогда не отказывался от этого замечательного, *благодарного вида* литературного творчества, наоборот, ношу в себе желание написать причем даже конкретно, и детскую повесть, и пьесу для детей» (Әуезов, 2004: 37) депті. Жазушы 30-шы жылдары «Жеткіншек», «Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған» оқулықтарында (Әуезов, 2001: 239-259) ішінара балаларға арнап қысқа, танымдық бағытта әңгімелер жазса да, түбегейлі балалар әдебиетінде бұған дейін жазбағанмын дейді. Бірақ, «Будем писать для детей» десе де жаза алмай кеткенін жазушының шығармашылық өмірбаяны растайды. Бұны айтып отырғанымыз, қаламгердің көркемдік танымы қай салаға ыңғайлы деген мәселені аңдатады. Әдебиетте әмбебап болу өте қиын. А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой да балаларға арнап көптеген дүниелер жазған, бірақ олар балалар жазушысы емес. Әлбетте, Әуезовті де балалар жазушысы деп қисындауға болар, алайда автордың өз пікіріне қосылғанымыз дұрыс. Бұдан шығаратын қорытынды, балалар жазушысы болу оңай емес немесе жеңіл деген де ой тұмайды. Және, балалар жазушысының бәрі классикалық деңгейге жеткен емес. Х.К. Андерсен, К. Чуковский болу мұғдары балалар әдебиетіне деген құштарлықты оятады, алайда кепілдік бермейді. Осындай жайттарға байланысты саралағанда, Б.Ыбырайымның ғылымнан балалар әдебиетіне баруы немесе қайта оралуы оңай болмаған деп ойлаймыз. Өйткені, осы жанрда жас кезінен бастап қалам тербегені байқалады, жарыққа шыққан еңбектері де бар. Жалпы алғанда, жазушы классикалық межені бағындырған деуге дәлеліміз тапшылау. Жазушының «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаятында соны сүрлеу жоқ. Мұндай әңгімелердің балалар әдебиетінде аз емес екені белгілі. Қазіргі мультипликация бұдан да ары кетіп қалғанын ащы да болса айтуға тиіспіз. Мұндағы сюжет қалыптасқан сюжеттердің қатарына жатады. Фольклорлық шығармалардан бастап, балалар әдебиеті мен мультфильмдерде көп кездеседі. Және ұлттық шеңберде де қалып қоймайды. Әлемдік балалар әдебиетінде бұған мысал аз емес. Сонда ерекшелігі қандай деген мәселе туады. Міне, осы жағынан қарастырғанда автордың көркемдік-дүниетанымдық ізденістерін әр қырынан алып талдауға негіз бар.

Бұл ертегі-хикаяттың образдар жүйесі (кейіпкерлері десек те болады) жас оқырмандарының көз алдына суретті болып көріне алатынын қосып айтуға болады.

Өйткені, кітаптағы жансыз суреттер тіл арқылы қозғалып, өзара бір-бірімен байланысқа түсіп кетті (танысты, достасты, саяхатқа шықты, түрлі оқиғаларға кез болды, біріне-бірі жәрдем жасады т.т.). Балалар бейне бір мультфильм көріп отырғандай әсерге бөленеді. Қазіргі жеткіншектер ұлттық құндылықтармен көбіне бұқаралық ақпарат құралдары арқылы танысып (әлеуметтік желі, ұялы телефон, теледидар) жатыр. Әрине, бәрі бірдей деген тұжырым жасамаймыз. Айталық, төрт түлік, оның төлдерін қалалық балалар осындай кітаптар мен бейнефильмдерден көріп жатса, ауылда өскен жеткіншектер олармен тығыз қарым-қатынаста. Бұл екі жағдайға байланысты қалыптасып жатқан балаларды теңестіретін олардың алатын ортақ мәліметтері – кітаптар мен мультфильмдер. Осы реттен қарағанда, ертегі-хикаят өзінің тәрбиелік құралы, әсіресе ойын балаларының ойлауына сай фатазиялық элементерді мол пайдаланған. Аспан әлемі фантастикалық оқиғаларға толы кеңістік екені мәлім. Кім оны қалай қабылдаса, оған бәрі сия береді. Ол күдік келтірілмейтін таңғажайып әлем. «Фатазия – өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі дінгегі. Фатазия ақылды кеңітеді. ...фантазия құлықты түзейді» (Жұмабаев, 1996: 273) деп М.Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде оның адам өміріне беретін рухани-тағылымдық мәнін жіктеп көрсеткен. Демек, бұл ертегі-әңгіме өзінің ғарыштық кеңістігімен, сол кеңістіктегі фантазиясымен, тілімен, ұлттық құндылықтар мұратымен идеялық мақсатына қол жеткізген. Өйткені, «The process of transforming universal human values into the ideological core of the work in the history of Kazakh literature, no matter what period we have turned, has never stopped. There is every reason to believe that the fact that only samples of words related to the value of conscience and honor were reflected on paper is a feature peculiar to the national verbal art» (Khudaibergenov, 2018: 407) деген пікірлермен ойымызды нақтылауға болады.

5. Қорытынды

Әдебиеттанушы-ғалым, сыншы, жазушы ретінде көптеген еңбектері жарық көрген Б.Ыбырайымның ертеректе жазылған «Апат белгісі» деген полигон тақырыбындағы балаларға арналған әңгімесі шет елдік басылымдарда шыққан. «Сарыауыздың саяхаты» атты тағы бір ертегі-хикаяты «Тәуелсіздік толғауы» атты республикалық жабық әдеби байқауда (2021) бірінші орын алса, «Іздер құпиясы» деген жеткіншектерге арналған тұңғыш детективтік романы «Үздік балалар әдебиеті» номинациясы бойынша «Айбоз» ұлттық сыйлығын жеңіп алды. Бұл шығармалардың бәрі де балалардың қоршаған ортасымен жан-жақты танысуы арқылы жақсылық пен жамандық, әсемдік, достық, адалдық сияқты адами құндылықтарды қалыптастыру мақсатымен жазылған. «Жас өскіннің бойында мәдени-рухани трансформация үдерісінің жүруіне жол ашқан» (Худайбергенев, 2022: 26) жазушының бұл шығармасы әдебиеттану ғылымының түрлі бағыттағы талдау нысанына айналатынына күмән жоқ. Біз қарастырған образдар жүйесі бойынша «Аспандағы саяхат» ертегі-хикаяты арғы жағы ертегілік сюжеттердің кейіпкерлері мен қазіргі реалды өмірдегі кейіпкерлердің араласып келуімен ерекшеленеді. Ардагер мен күшік Таймас, торғайлар, лақтар, бұзаулар, тарғыл төбет, тауық т.б. осы шақ, яғни реалды өмір образдары болса, енді осы кейіпкерлер бұлтқа отырып, желдің көмегімен аспанға ұшқан сәтте ертегілік образдарға айналады. Айдағы жасырынбақ, күн, жұлдыздар оқиғасы және бұршақты өздерінің мақсатына байдаланатын кездегі (қару ретінде) оқиғаларда фантастикалық

элементтер бар. Балапандарды жұтуға келе жатқан жылан ертегілік сюжет. Қасқыр мен қорқау да жамандық символы. Құлын мен пілдің баласы тазалықты ұқтырады. Саяхатшылар осыларға көмектесу арқылы өздерінің жас оқырмандарына эстетикалық ләззат береді. Жерге оралу да жеткіншектерге шынайы өмірдің мәнін ұқтыру үшін берілген деп топшылауға болады. Біз авторлық тұжырымдаманы қортындылау үшін келтірдік: «Қош келдіндер, біздің қымбатты ғарышкерлеріміз! Сендердің саяхаттарыңды теледидардан тамашаладық. Жер серігі арқылы бәрін білеміз. Қобалжыдық та, қуандық та. Намысты қодан берген жоқсыңдар. Жердің түлектері қашан да мейірімді, қашан да жақсылық жасауға дайын!

Біз жақсылық жасауға әрқашан дайынбыз! – десті достар» (Ыбырайым, 2019: 48).

Әдебиеттер:

1. Ахметов Ш. Қазақ совет балалар әдебиеті. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1976. – 228 б.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шанбаев). – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 16-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2004. – 400 б.
4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-т. – Алматы: «Ғылым» ғылыми бапа орталығы, 2001. – 456 б.
5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т. 73: Хайуанаттар туралы ертегілер. – 432 б.
6. Жұмабаев М. Шығармалар – 2, 3-т. Алматы, «Білім», 1996. – 512 б.
7. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
8. Khudaibergenov N., Orda G., Askarova G., Matbek N., Imakhanbet R. Early Reflections Of Universal Human Values In Kazakh Prose. Astra Salvensis. 2018/1. 407 pp. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85046620743&origin=resultslist&sort=plff&src=s&sid=061b5f6b067bbc696fe0b361e8af57a1&sot=autdocs&sdt=autdocs&sl=18&s=AU-ID%2857191575739%29&relpos=2&citeCnt=2&searchTerm=>
9. Ыбырайым Бекен. Аспандағы саяхат: ертегі-хикаят. – Алматы: «Қоңыр баспасы», 2019. – 48 б.
10. Худайбергенов Н. Ескен Елубаев поэзиясындағы ұлттық құндылықтар жүйесінің көркемдік ерекшеліктері // «Керуен» ғылыми журналы. 76 (3), 2022. ISSN: 2078-8134 / eISSN: 2790-7066 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-14>

References:

1. Auevov M. (2004) Complete works in fifty volumes. Vol.16. – Almaty: Publishing house «Zhhibek Zholy». – 400 p.
2. Auevov M. (2001) Complete works in fifty volumes. Vol.4. – Almaty: Center of Scientific publishing house «Nauka». – 456 p.
3. Akhmetov Sh. (1976) Kazakh Soviet children’s literature. – Almaty: Publishing house «Shkola». – 228 p.
4. Ibraim B. (2019) Journey through the sky: a fairytale-story. – Almaty: «Korichnevoe izdatelstvo». – 48 p.
5. Kaskabassov S. (1984) Kazakh folk prose. – Almaty: «Nauka». – 272 p.
6. Khudaibergenov N., G.Orda, G.Askarova, N.Matbek, R.Imakhanbet. (2018) Early Reflections Of Universal Human Values In Kazakh Prose. Astra Salvensis. 2018/1. – 407 p. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.085046620743&origin=resultslist&sort=plff&src=s&sid=061b5f6b067bbc696fe0b361e8af57a1&sot=autdocs&sdt=autdocs&sl=18&s=AU-ID%2857191575739%29&relpos=2&citeCnt=2&searchTerm=>
7. Khudaibergenov N. (2022) Artistic features of the system of national values in the poetry of Esken Yelubayev // The Scientific journal «Keruen» 76 (3). ISSN: 2078-8134/ eISSN: 2790-7066 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-14>
8. Literary studies. Dictionary of Terms (Compiled by Z. Akhmetov, T. Shanbayev). – Almaty: «Rodnoi yazik», 1998. – 384 p.
9. The word of the ancestors: One hundred volumes. – Astana: «Foliant», 2011. Vol. 73: Tales about animals. – 432 p.
10. Zhumabaev M. Essays – Vol. 2, 3. – Almaty, «Obrazovaniye», 1996. – 512 p.